

مقایسه تنوع واژگانی در سبک گفتاری و نوشتاری نهج البلاغه

از منظر نظریه جانسون

(مطالعه موردی: خطبه‌ها و نامه‌های سیاسی - اخلاقی)

نورالدین پروین^۱

مهدی شوشتری^۲

محسن رفیعی^۳

چکیده

ثروت واژگانی هر نویسنده نقش اساسی در تبیین سبک شخصی‌اش دارد؛ زیرا سبک سخن ناگزیر حاصل‌گزینشی خاص از واژگان است. ثروت لغوی ادیب در آثار او موجب تمایز سبکش با دیگران است. با توجه به این که خطبه‌ها و نامه‌های سیاسی و اخلاقی حضرت علی علیه السلام در موقعیت‌های متفاوت و در خطاب به افرادی خاص گفته یا نگاشته شده است؛ لذا این تفاوت در بافت موقعیتی، نقش بنیادی در تنوع واژگانی ایشان دارد. از آن‌جا که نظریه جانسون یکی از روش‌های آماری است که از تنوع واژگانی ادیب در آثارش پرده برمی‌گیرد، و ثروت لغوی هر متنی را، در مقایسه با متن دیگر مشخص می‌نماید؛ بنابراین پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، به مقایسه تنوع واژگانی بین خطبه‌ها و نامه‌های سیاسی و اخلاقی حضرت علی علیه السلام در چارچوب نظریه آماری جانسون پرداخته است. از مهم‌ترین نتایج این جستار آن است که در نامه‌ها هر چند مطالب اخلاقی و سیاسی آن در همه جامعه‌ها قابل تطبیق می‌باشد، ولی در زمان نگارش آن فقط مخاطبی خاص داشته است؛ لذا ایدئولوژی حاکم بر نامه‌ها باعث شده که واژگان نسبت به خطبه‌ها از تنوع واژگانی کم‌تر برخوردار باشند.

واژگان کلیدی: نهج البلاغه، خطبه‌ها، نامه‌ها، نظریه جانسون، واژگان.

۱- استادیار گروه زبان و ادبیات عربی مجتمع آموزش شهید محلاتی (ره)، نویسنده مسئول nourdin.parvin@yahoo.com

۲- استادیار گروه زبان و ادبیات عربی مجتمع آموزش شهید محلاتی (ره) mahdishoshtar@gmail.com

۳- استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه فرهنگیان پردیس آیت الله طالقانی (ره) m_refiey@yahoo.com

مقدمه

سبک‌شناسی تنها روشی است که قادر است، تفاوت‌های فردی شاعران را با روش به نسبت علمی نشان دهد و با بررسی‌های زبان‌شناسی و بلاغی، مشخصه‌ها و عناصر شخصی یک متن را از عناصر غیر شخصی و متداول متمایز سازد و از طریق بررسی و تحلیل ویژگی‌های واژگانی، نحوی، ساختمان جمله‌ها، لحن و زبان مجازی، پیکره زبانی هر نویسنده را توصیف کند (فتوحی، ۱۳۹۱: ۱۱۵). در سبک-شناسی، بررسی لایه واژگانی نقش اساسی در تبیین ادبی بودن متن دارد؛ زیرا هر ادیبی با توجه به تجربه ادبی خویش، دارای یک قاموس لغوی خاص است که ثروت لغوی ایشان محسوب می‌گردد. چارلز بالی باور دارد که «سبک، انفجار توان نیروی تعبیری پنهان در واژه‌ها است» (فضل، ۱۹۹۸: ۹۷). در واقع انسان با به کارگیری منظم واژگان، مقصود خود را به مخاطب منتقل می‌کند.

از آن‌جا که علم آمار روشی علمی و قابل استناد در پژوهش به شمار می‌آید، به طوری که در علم سبک‌شناسی گفته می‌شود «تقریباً تمام نقدها، حتی مبتدی‌ترین آن‌ها؛ یعنی نقد تأثرگرا روش آماری را هر چند به طور ناقص و غیر رسمی به کار می‌گیرند.» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۱۶۷)

۱. ادبیات نظری پژوهش

۱-۱. پیشینه تحقیق

نهج البلاغه به فراخور ساختار و محتوای ارزشمند خود، بارها از جنبه‌های مختلف نقد و بررسی شده است؛ اما در زمینه مقایسه تنوع واژگان با تکیه بر نظریه تنوع واژگان جانسون در نهج البلاغه تا حالا پژوهشی صورت نگرفته است. اما این نظریه در متن‌های دیگر به کار گرفته شده است:

۱. رسول عابدی در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه خاصیت تنوع واژگان در اسلوب میان مقامات عربی و فارسی (مقامات بدیع الزمان همدانی، احادیث ابن درید و مقامات حمیدی)» به بررسی تطبیقی بین مقامات ابن‌درید، بدیع الزمان همدانی و قاضی حمید الدین بلخی پرداخته است.

۲. علی اصغر بوند شهریاری و طاهره سید رضایی در مقاله خود با عنوان «مقایسه شعر فروغ فرخزاد، فرزانه خجندی و خالده فروغ از منظر نظریه جانسون»، شعر فروغ فرخزاد، فرزانه خجندی و خالده فروغ از سه کشور ایران، تاجیکستان و افغانستان را از منظر نظریه تنوع واژگان جانسون مورد مطالعه قرار داده‌اند.

۳. حامد صدقی و کاظم عظیمی در مقاله‌ای با عنوان «قیاس خاصیت تنوع المفردات فی الاسلوب فی مجال الادب الملتزم: دراسة تطبيقية لنماذج من اشعار دعبل الخزاعي، الشريف الرضي و مهيار الديلمي» تنوع واژگان را در اشعار دعبل خزاعی، شریف رضی و مهیار دیلمی مورد مطالعه قرار داده‌اند.
۴. هومن ناظمیان در مقاله‌ای با عنوان «قیاس خاصیت تنوع المفردات فی الاسلوب: دراسة تطبيقية لنماذج من كتابات محمد مندور و سيد قطب و محمد غنيمي هلال» به بررسی تنوع واژگان در آثار محمد غنیمی هلال، محمد مندور و سید قطب پرداخته است.

۱-۲. روش پژوهش

این پژوهش برآن است با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر نظریه تنوع واژگان جانسون، خطبه‌ها و نامه‌های سیاسی و اخلاقی نهج‌البلاغه را بررسی تطبیقی نماید.

۱-۳. پرسش‌های پژوهش

۱. کدام یک از دو سبک گفتاری (خطبه‌ها) یا نوشتاری (نامه‌ها) امام علی علیه السلام در نهج البلاغه، از غنای لغوی بیش‌تری برخوردار است؟
۲. امیر المؤمنین علیه السلام واژگان متنوع را چگونه در خطبه‌ها و نامه‌ها به کار می‌گیرد؟

۲. سبک‌شناسی و علم آمار

برخی اعتقاد دارند سبک‌شناسی دارای پنج حوزه است: سبک‌شناسی آوایی، سبک‌شناسی کاربردی، سبک‌شناسی بیان‌گرانه، سبک‌شناسی نحوی و دستور زبانی و سبک‌شناسی آماری (سقیلی، ۲۰۰۵: ۴۷). بهره‌گیری از روش‌های آماری و رایانه‌ای را در پژوهش‌های سبک‌شناسی، «سبک‌سنجی» می‌گویند «برخی از سبک‌شناسان، روش‌های محسوس قابل‌تعیینی را با بهره‌گیری از منابع تکنولوژیک و رو به رشد رایانه‌ای در پژوهش‌های خود به کار می‌گیرند... سبک‌سنجی، مقادیر کمی ویژگی‌های سبکی را مطالعه می‌کند» (Crystal, 2008: 354). سعد مصلوح، منتقد مصری، معتقد است این نوع اخیر از عالمانه‌ترین و دقیق‌ترین مکاتب نقدی به شمار می‌آید (مصلوح، ۱۹۹۲: ۱۸).

به کارگیری علم آمار در پژوهش‌های سبک‌شناسی از دو مرحله گذر کرده است: در مرحله اول گرایشی غالب شد که به بررسی ویژگی‌های مشترک می‌پرداخت؛ اما این امر در مرحله دوم به مقایسه

1. Stylometry

ویژگی‌های متفاوت اختصاص یافت و بعدها به گرایش غالب مبدل شد و نظر پژوهشگران را به خود جلب کرد؛ اما هیچ یک از این دو گرایش از یکدیگر بی‌نیاز نیستند؛ چرا که شناخت ویژگی‌های مشترک به شناخت ویژگی‌های متفاوت بسیار کمک می‌کند. (همان، ۵۲) بنابراین بعد آماری یکی از معیارهای علمی است که نقش اساسی در تبیین سبک ادیب دارد. یکی از نظریه‌های سبک‌شناسی که با کمک آمارگیری به تبیین سبک ادیب می‌پردازد، نظریه تنوع واژگان جانسون است.

۱-۲. معرفی نظریه جانسون در تنوع واژگان

غنا لغوی ادیب یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های سبکی او در آثارش است که با تحلیل این لایه می‌توان بلاغت و اهداف درونی‌اش را در نگارش اثر تا حدی زیاد تبیین نمود.

۲-۱-۲. مراحل پژوهش نظریه جانسون

۱. تعیین نمونه‌هایی از اثر ادبی شعری یا نثری که پژوهش درباره آن‌ها انجام می‌شود.
۲. تعریف واژه و مقیاس تنوع و تکرار آن و روش‌های تعیین واژگان متنوع و تکراری در نمونه‌ها.
۳. روش‌های محاسبه نسبت تنوع واژگان که خود این مرحله شامل موارد زیر است:
 - الف. نسبت کلی تنوع واژگان؛
 - ب. مقدار میانگین نسبت تنوع واژگان؛
 - ج. منحنی کاهش پلکانی تنوع واژگان؛
 - د. منحنی تراکم تنوع واژگان.
۴. نتایج مقایسه که به صورت جدول‌ها و نمودارهایی خاص مشخص می‌شود.
۵. تحلیل نتایج مقایسه: علم آمار به پژوهشگر چیزی بیش‌تر از اعداد و ارقام برگرفته از اثر ادبی نمی‌دهد؛ بنابراین پس از رسیدن به اعداد، مرحله‌ای تازه شروع می‌شود که پژوهشگر باید با مطالعه و بررسی امور مختلف، برای اعداد و ارقام دلایل منطقی بیاورد و به بهترین نتایج برسد. در ادامه، به چگونگی اجرای این مراحل پنج‌گانه می‌پردازیم.

۲-۱-۳. انتخاب نمونه‌های مورد پژوهش

سبک گفتاری و نوشتاری امام علی علیه السلام در ثروت لغوی آن‌ها تأثیر اساسی دارد و از طرف دیگر رابطه بین نامه‌ها و خطبه‌ها را مشخص می‌کند؛ لذا با بررسی ۳ هزار واژه از خطبه‌ها و ۳ هزار واژه از نامه‌های حضرت امیر علیه السلام که به صورت تصادفی از بین خطبه‌ها و نامه‌های سیاسی و اخلاقی ایشان انتخاب شده است، بر آن هستیم تا ضمن تبیین تنوع واژگانی حضرت در گفتار و نوشتار ایشان و رابطه معنادار بین نامه‌ها و خطبه‌ها را تبیین نماییم.

۲-۱-۴. معنای واژه و معیار تنوع و تکرار آن

تعاریفی زیاد برای تبیین واژه ذکر شده است که در این جا به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم: «اجزای زبان (واژه‌ها) چیزی جز اجزای اندیشه نیستند، به تعبیر تولستوی کلمه همان اندیشه است. اندیشه در قالب کلمات، رنگ، بو و خاصیت می‌گیرد و جسمیت می‌یابد، هر چه فضای اندیشگی انسان گسترده‌تر باشد، به همان نسبت از زبانی غنی‌تر برخوردار و مجموعه واژگان او ثروتمندتر خواهد بود؛ چرا که کلمه جز با اندیشه زاییده نمی‌شود، و هر کس به اندازه فکر خود کلمه دارد» (علی‌پور، ۱۳۸۷: ۱۸). اصولاً در آفرینش ادبی همه چیز از ابتدا براساس انتخاب یک مورد از تعدادی فراوان از موارد صورت می‌گیرد و آن‌چه سبک نویسنده و شاعر را تعیین می‌کند مجموعه‌ای از انتخاب‌های کلی و گزینش‌های دقیق می‌باشد که او آگاهانه یا ناخود آگاه در مراحل مختلف کار خود انجام داده است. این انتخاب و گزینش هر چند که همیشه خود آگاه هم نباشد، در واقع یک فرآیند دایمی و فعال است که در هر لحظه از ابتدا تا انتهای یک اثر ادبی وجود دارد (امینی، ۱۳۸۸: ۲۷). «سبک محصول گزینش خاصی از واژه‌ها و تعابیر و عبارات است. نویسندگان مختلف برای بیان یک معنای واحد تعابیر مختلف دارند و از واژه‌ها و عبارات گوناگون استفاده می‌کنند و به این ترتیب سبک آنان (با یکدیگر) اختلاف دارد» (طالبیان، ۱۳۷۸: ۱۶). «آن‌چه که به شکل مجموعه‌ای از حروف متصل به هم ظاهر می‌شود و یک مکان خالی میان آن و کلمات دیگر از هر دو جهت فاصله می‌اندازد» (حلمی، ۱۹۸۰: ۱۰۲).

۲-۱-۵. مقیاس‌های حساب نسبت تنوع

جانسون معتقد است با محاسبه نسبت واژگان متنوع و مجموع کلی واژگان تشکیل دهنده متن، می‌توان حجم تنوع واژگان را در کل متن یا در جزیی از آن بررسی کرد. او واژگان متنوع را نوع^۱، مجموع کلی واژگان را در کل^۲ و نسبت تنوع^۳ را در اصطلاح TTR می‌نامد (مصلوح، ۱۹۹۳: ۹۱).

در این روش هر کلمه‌ای برای بار اول متنوع یا همان «النوع» محسوب می‌شود در صورت تکرار خط خورده می‌شود. در واقع در این روش با تقسیم تعداد کل کلمات متنوع بر همه واژه‌های متن نسبت تنوع به دست می‌آید، بنابراین برای به دست آوردن این تنوع باید مراحل زیر را طی کرد:

۱. در این روش هر متن ۳۰۰۰ کلمه‌ای را به ۳۰ جزء مجزا که از صد کلمه تشکیل شده، تقسیم می‌کنیم.
۲. جدول‌هایی را تهیه می‌کنیم که تعداد خانه‌های آن، حاصل ضرب 10×10 باشد؛ بنابراین برای هر نمونه ۳۰ جدول باید ترسیم کنیم.
۳. همه واژگان متن‌های انتخاب شده، در این جدول‌ها قرار گرفته می‌شود به طوری که هر واژه در یک خانه قرار گیرد.

۴. باید کلمات متنوع هر جدولی را به طور مجزا حساب کرد؛ به این ترتیب که اولین کلمه آن جدول را در نظر می‌گیریم و آن را با سایر کلمات همان جدول (۹۹ کلمه) مقایسه می‌کنیم. هر جا تکرار شده باشد خط می‌خورد، بعد از آن در مورد دومین کلمه آن جدول نیز همان اجرا می‌شود و هر جا که تکرار شده باشد (به جز بار نخست) خط می‌خورد. این حالت ادامه می‌یابد تا این که هر صد کلمه طبق روش مذکور کنترل و بررسی شود. پس کلمات جدول‌های دیگر هم مانند اولین جدول بررسی می‌گردد.

۵. کلماتی که خط نخورده، باقی مانده‌اند، همان کلمات متنوع هر جدول هستند و باید تعداد آن را در پایین هر جدول ذکر نمود. جز آن که چهارگام قبلی به احتساب کلمات گوناگون هر جدول به طور مستقل محدود می‌شود؛ اما به تعداد کلمات متنوع هر متنی (که دارای سی جدول می‌باشد) کاری ندارد، بنابراین برای پیدا کردن نسبت تنوع کل متن (علاوه بر مراحل فوق)، باید مراحل زیر را نیز طی نمود:

۱. مراجعه به کلمات خط نخورد، جدول اول و تطبیق آن با کلمات خط نخورده، بیست و نه جدول بعدی و خط زدن کلمات تکراری به گونه‌ای که هیچ کلمه تکراری درسی جدول یک متن باقی نماند.

-
1. Type
 2. Tokens
 3. Type-Tokenration

۲. مراجعه به کلمات خط نخورده جدول دوم و تطبیق آن با کلمات خط نخورده بیست و هشت جدول بعدی و این حالت ادامه می‌یابد تا این که تمام کلمات خط نخورده سی جدول متن اجرا می‌گردد.

۳. تعداد کلمات متنوع به دست آمده از این مرحله هم در پایین هر جدول ثبت می‌گردد. اما در معیارهای تنوع و تکرار واژگان، شروط الزام آوری وجود ندارد. پژوهشگری می‌تواند واژه ای را متنوع بداند، در حالی که پژوهشگری دیگر آن را تکراری به شمار آورد؛ آنچه مهم شمرده می‌شود این است که باید بر اساس دلایل منطقی باشد. معیارهای تنوع و تکراری که نویسنده پیشنهاد می‌کند به شرح زیر است:

۱. فعل یک کلمه به حساب می‌آید، هر چند که در زمان ماضی، مضارع و امر باشد.
 ۲. اسم چه مفرد باشد، چه مثنی و چه جمع، یک کلمه به شمار می‌آید، مگر این که مثنی یا جمع آن از غیر لفظ مفردش باشد، در این صورت هر کدام از آنها یک کلمه متنوع خواهند بود.
 ۳. مذکر یا مؤنث بودن اسمی، باعث متنوع بودن آن نمی‌شود؛ مانند "نمل" و "نملة" و یا حسن "حسنة" مگر این که مؤنث از غیر لفظ مذکر باشد؛ مانند "رجل" و "إمرأة" که هر دو کلمه متنوع هستند.
 ۴. اگر صیغه‌های جمع، دارای تعدد باشند (جمع مذکر سالم، جمع مؤنث سالم و جمع مکسر) گوناگون می‌باشند.

۵. اگر پسوندی به اسم پیوندد که دال بر نسبت یا مصدر صناعی باشد، باعث متنوع شدن آنها خواهد شد؛ مانند "إنسان، إنسانی و إنسانية" که هر سه متنوع هستند.

۶. اگر کلمه‌ای بر بیش از یک معنای لغوی دلالت داشته باشد، (اشتراک لفظی) در هر مورد، کلمه متنوع محسوب می‌شود.

۷. تنها کلمات اصلی معیار می‌باشند، هر چند که پسوندها و پیشوندهایی هم به آنها اضافه شده باشد؛ مانند کلمات "محمد و لمحمد"، "هذا، بهذا، لهذا"، "ما (موصول)، بما، کما، فیما" و "له، لنا، لکم" که هر گروه از این کلمات تنها یک کلمه به شمار می‌آیند.

۸. اگر صیغه افعال میان ثلاثی، رباعی، خماسی و سداسی مختلف باشد مانع متنوع بودن آنها نخواهد شد (جانسون، ۱۹۴۶: ۱۵۲ به نقل از عبادی، ۱۳۹۴: ۱۵۳-۱۵۴).

موارد ذکر شده، مهم‌ترین شرایط متنوع بودن هر واژه هستند و ما هم در این بحث، خود را ملزم به اجرای آن ساخته‌ایم.

جدول شماره ۱: (نمونه جایگزینی واژگان، خطبه‌های سیاسی و اخلاقی نهج البلاغه)

أَمَّا	بَعْدُ	فَإِنَّ	الْأَمْرَ	يُنزِلُ	مِنْ	السَّمَاءِ	إِلَيَّ	الْأَرْضِ	كَقَطْرَاتِ
الْمَطَرِ	إِلَى	كُلِّ	نَفْسٍ	بِمَا	قُسِمَ	لَهَا	مِنْ	زِيَادَةٍ	أَوْ
نُقْصَانٍ	فَإِنَّ	رَأْيٍ	أَحَدِكُمْ	لِأَخِيهِ	غَفِيرَةً	فِي	أَهْلِ	أَوْ	مَالٍ
أَوْ	نَفْسٍ	فَلَا	تَكُونَنَّ	لَهُ	فِثْنَةٌ	فَإِنَّ	الْمَرْءَ	الْمُسْلِمَ	مَا
لَمْ	يُعِشْ	دَنَاءَةً	تَظْهَرُ	فَيُخْشَعُ	لَهَا	إِذَا	ذُكِرَتْ	وَيُعْرَى	بِهَا
لِنَامٍ	النَّاسِ	كَانَ	كَالْفَالِجِ	الْيَاسِرِ	الَّذِي	يَنْتَظِرُ	أَوَّلَ	فَوْزَةٍ	مِنْ
قِدَاحِهِ	تُوجِبُ	لَهُ	الْمَغْنَمَ	وَيُرْفَعُ	بِهَا	عَنْهُ	الْمَغْرَمَ	وَكَذَلِكَ	الْمَرْءُ
الْمُسْلِمِ	الْبَرِيِّ	مَنْ	الْخِيَانَةِ	يَنْتَظِرُ	مِنْ	اللَّهِ	إِحْدَى	الْحُسَيْنِيِّينَ	إِمَّا
دَاعِيَ	اللَّهِ	فَمَا	عِنْدَ	اللَّهِ	خَيْرٌ	لَهُ	وَأَمَّا	رِزْقُ	اللَّهِ
فَإِذَا	هُوَ	ذُو	أَهْلٍ	وَمَالٍ	وَمَعَهُ	دِينُهُ	وَحَسْبُهُ	إِنْ	الْمَالِ

NO of Types: 72

No of Tokens: 100

T TR: 0/72

جدول شماره ۲: (نمونه جایگزینی واژگان، نامه‌های سیاسی و اخلاقی نهج البلاغه)

قال	له	بَلَّغْنِي	أَتَاكَ	أَبْتَعْتُ	دَارًا	بِشِمَانِينَ	دِينَارًا	وَكُتِبَتْ	لَهَا
كِتَابًا	وَأَشْهَدْتُ	فِيهِ	فَقَالَ	لَهُ	شَرِيحَ	كَانَ	ذَلِكَ	يَا	أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ
قال	فَنظَرَ	إِلَيْهِ	نَظَرَ	مَغْضَبٌ	ثُمَّ	قال	لَهُ	يَا	شُرَيْحُ
أَمَّا	إِنَّهُ	سَيَأْتِيكَ	مَنْ	لَا	يَنْتَظِرُ	فِي	كِتَابِكَ	وَلَا	يَسْأَلُكَ
عَنْ	بَيِّنَتِكَ	حَتَّى	يُخْرِجَكَ	مِنْهَا	شَاخِصًا	وَيُسَلِّمَكَ	إِلَيَّ	قَبْرِكَ	خَالِصًا
فَنَظَرُ	يَا	شُرَيْحُ	لَا	تَكُونُ	أَبْتَعْتُ	هَذِهِ	الدَّارَ	مِنْ	غَيْرِ
مَالِكَ	أَوْ	تَقَدْتُ	الْثَمَنَ	مِنْ	غَيْرِ	حَلَائِكَ	فَإِذَا	أَنْتَ	حَسِرْتَ
قَدْ	دَارَ	الدُّنْيَا	وَدَارَ	الْآخِرَةِ	أَمَّا	إِنَّكَ	لَوْ	سَكُنْتَ	أَتَيْتَنِي
عند	سُرَاكِ	مَا	اسْتَعْرَبْتَ	لَكُنْتِ	لَكَ	كِتَابًا	عَلَى	هَذِهِ	النَّسْخَةِ
فلم	تَرُغِبُ	فِي	هَذِهِ	شِرَاءِ	لِلدَّارِ	بِدَرَاهِمِ	فَمَا	فَوْقَ	وَالنَّسْخَةِ

NO of Types: 55

No of Tokens: 100

T TR: 0/55

۲-۱-۷. شیوه های محاسبه تنوع واژگان

جانسون (Johnson, 1941: 502-505) چهار روش برای محاسبه تنوع واژگان پیشنهاد می کند:

۲-۱-۷-۱. تعیین نسبت کلی تنوع

در این روش نسبت واژگان متنوع با نسبت کل متن انتخابی محاسبه می شود. ابتدا واژگان متنوع در کل متن را استخراج می کنیم، سپس عدد آن را بر عدد واژگان کل متن تقسیم می کنیم (مصلوح، ۱۹۹۳: ۹۶-۹۷)؛ مثال اگر متنی ۳۰۰۰ واژه ای داشته باشیم و واژگان متنوع آن ۶۵۰ باشد، نسبت کلی تنوع آن $۳۰۰۰/۶۵۰$ حساب می شود که حاصل آن $۴/۶۲$ است.

۲-۱-۷-۲. میانگین (القيمة الوسيطة) برای نسبت تنوع

برای به دست آوردن حد وسط نسبت تنوع باید به این صورت عمل کرد:

۱. متن را به اجزای مساوی تقسیم می کنیم.

۲. محاسبه کلمه های متنوع در هر جزء به صورت مجزا

۳. ایجاد حد وسط برای نسبت تنوع با جمع نمودن تعداد کلمات متنوع آن اجزا و تقسیم آن بر

تعداد اجزا، به عنوان مثال اگر متنی دارای ۵۰۰ کلمه باشد و آن را به ۵ جزء مساوی تقسیم کنیم طوری-

که هر جزء متشکل از ۱۰۰ کلمه باشد، حالا اگر تعداد کلمات متنوع در ۵ جزء آن به ترتیب ۷۰، ۵۰،

۶۰، ۴۰، ۸۰ باشد پس نسبت تنوع آن ها به ترتیب $۰/۴۰$ ، $۰/۶۰$ ، $۰/۷۰$ ، $۰/۸۰$ می باشد و از آن جا که

مجموع کلمات متنوع آن ها ۱۵۰ کلمه است با تقسیم آن بر عدد ۳ (تعداد اجزا) حد وسط نسبت تنوع

در آن به دست می آید که مساوی است با: $۰/۶۰ = ۱۵۰ / ۳ = ۵۰$ ؛ $۵۰ + ۶۰ + ۷۰ + ۸۰$

۲-۱-۷-۳. ایجاد منحنی تناقص نسبت تنوع

انجام این روش مستلزم طی مراحل ذیل است:

۱. تقسیم اجزای متن به اجزای مساوی.

۲. احتساب نسبت تنوع در جزء اول با شمارش تعداد کلمات متنوع و تقسیم حاصل آن بر تعداد کل

کلمات آن جزء.

۳. احتساب تعداد کلمات متنوع جزء دوم و تقسیم آن بر جمع کل کلمات آن جزء.

۴. اجرای مراحل قبلی در جزء سوم و بقیه اجزاء آن.

به عنوان مثال اگر یک متن ۵۰۰ کلمه‌ای به سه جزء مساوی تقسیم شود و تعداد کلمات متنوع آن به ترتیب ۴۰، ۳۰، ۵۰، ۶۰، ۷۰ باشد، حساب منحنی تناقص نسبت تنوع در آن به شرح ذیل می‌باشد:

- نسبت تنوع در جزء اول: $0/30 : 100/30$
- نسبت تنوع در جزء دوم: $0/40 : 100/40$
- نسبت تنوع در جزء سوم: $0/50 : 100/50$
- نسبت تنوع در جزء چهارم: $0/60 : 100/60$
- نسبت تنوع در جزء پنجم: $0/70 : 100/70$

۱-۲-۷-۴. ایجاد منحنی تراکم نسبت تنوع

این روش به شرح ذیل قابل اجرا می‌باشد:

۱. تقسیم متن به اجزای مساوی
۲. ایجاد نسبت تنوع میان کلمات متنوع و جمع کل جزء اول
۳. در رابطه با جزء دوم، نسبت تنوع فقط میان کلمات تعداد کل کلمات آن جزء حساب می‌شود.
۴. تعداد کلمات متنوع جزءهای اول و دوم را با هم جمع می‌کنیم و از تقسیم آن بر تعداد کل کلمات آن دو جزء، نسبت تراکم تنوع را به دست می‌آوریم.
۵. نسبت تراکم سوم مساوی با حاصل جمع تعداد کلمات متنوع اجزای یک تا سه و تقسیم آن بر تعداد کل کلمات آن اجزاست و این حالت ادامه می‌یابد تا نسبت تراکم همه اجزای تشکیل دهنده متن حساب شود، به عنوان مثال احتساب نسبت تراکم، مثال مذکور در روش قبلی، به شرح ذیل اجرا می‌شود:

پرتال جامع علوم انسانی

- نسبت تنوع در جزء اول: $0/60 = 100/60$
- نسبت تنوع در جزء دوم: $0/70 = 100/70$
- نسبت تراکم تنوع تا پایان جزء دوم: $0/65 = 200/60 + 70$
- نسبت تنوع جزء سوم: $0/50 = 100/50$
- نسبت تراکم تا پایان جزء سوم: $0/60 = 300/70 + 60 + 50$

ما در این پژوهش برای تبیین تنوع واژگان امیرالمومنین علیه السلام از چهار روش جانسون در محاسبه نسبت تنوع واژگان استفاده کرده‌ایم تا نسبت تنوع واژگانی را در گفتار و نوشتار ایشان و از رابطه معنادار میان نامه‌ها و خطبه‌ها پرده برداریم.

۳. بررسی نتایج مقایسه تنوع واژگان در خطبه‌ها و نامه‌ها

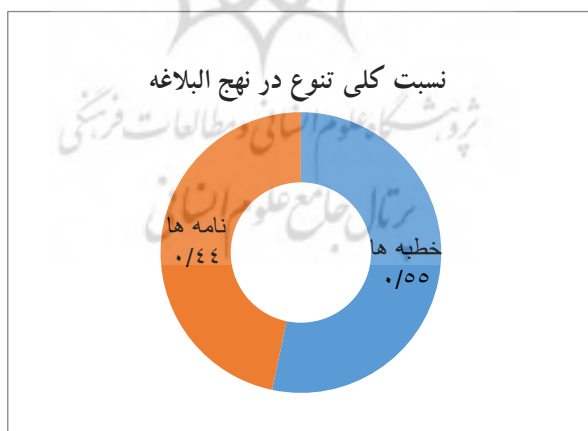
مهم‌ترین نتایجی که با استفاده از روش‌های چهارگانه نظریه جانسون در مقایسه بین خطبه‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه حاصل شده است در جدول‌ها و نمودارهای زیر آورده می‌شود:

۳-۱. نسبت کلی تنوع

از مجموع سه هزار واژه‌ای که از خطبه‌ها و نامه‌ها انتخاب شده، خطبه‌ها ۱۵۱۵ واژه غیر تکراری (متنوع) و ۱۳۲۸ واژه غیر تکراری (متنوع) داشته‌اند. جدول و نمودار زیر تعداد واژگان متنوع و نسبت کلی تنوع را نشان می‌دهد.

نسبت کلی تنوع در نهج البلاغه

نسبت کلی تنوع	واژگان متنوع	نهج البلاغه
۰/۵۱	۱۵۱۵	خطبه‌ها
۰/۴۴	۱۳۲۸	نامه‌ها

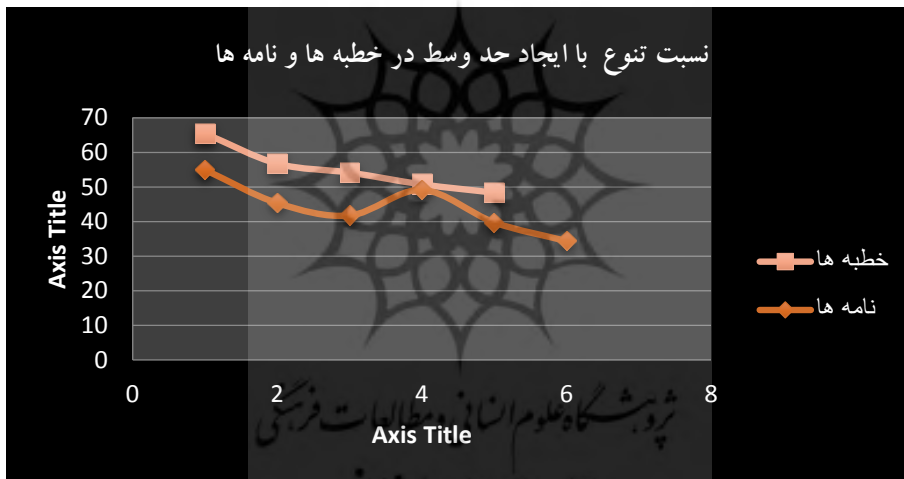
نمودار ۱. نسبت کلی تنوع در نهج البلاغه

۲-۳. مقدار میانگین نسبت تنوع

ما از هر کدام از دو متن خطبه‌ها و نامه‌ها سه هزار واژه را به عنوان نمونه انتخاب کردیم که آن‌ها را به ۶ بخش ۵۰۰ کلمه‌ای تقسیم نمودیم، سپس تعداد واژگان متنوع هر بخش را با یکدیگر جمع و بر ۵ تقسیم کردیم. جدول و نمودار زیر، میانگین نسبت تنوع در هر دو متن را نشان می‌دهد.

نسبت تنوع با ایجاد حد وسط در خطبه‌ها و نامه‌ها

حد وسط نسبت تنوع	نسبت تنوع در اجزای متن						نهج البلاغه
	۶	۵	۴	۳	۲	۱	
۰/۵۱	۲۷/۲	۴۸/۴	۵۰/۸	۵۴/۲	۵۶/۸	۶۵/۵	خطبه‌ها
۰/۴۴	۳۴/۴	۳۹/۸	۴۹/۲	۴۱/۸	۴۵/۴	۵۵	نامه‌ها

نمودار ۲. نسبت تنوع با ایجاد حد وسط در خطبه‌ها و نامه‌ها

۳-۳. نسبت کاهش پلکانی در خطبه‌ها و نامه‌ها

ما هر کدام از دو متن سه هزار کلمه‌ای را به شش جزء (۵۰۰ کلمه‌ای) تقسیم کردیم، واژگان متنوع هر جزء را مشخص و تقسیم بر کل واژگان آن جزء نمودیم، برای مثال جزء اول در خطبه‌ها دارای ۳۲۸ واژه متنوع بود آن را تقسیم بر کل واژگان جزء اول؛ یعنی ۵۰۰ نمودیم: $۳۲۸ / ۵۰۰ = ۰/۶۶$. جدول و نمودار زیر این نسبت را نشان می‌دهند:

نسبت کاهش پلکانی تنوع واژگان در خطبه‌ها و نامه‌ها (نسبت تناقض تنوع)

نسبت تناقض تنوع میان اجزا						نهج البلاغه
۶	۵	۴	۳	۲	۱	
۰/۲۷	۰/۴۸	۰/۵۱	۰/۵۴	۰/۵۷	۰/۶۶	خطبه‌ها
۰/۳۴	۰/۳۹	۰/۴۹	۰/۴۲	۰/۴۵	۰/۵۵	نامه‌ها

نمودار ۳. نسبت کاهش پلکانی تنوع واژگان در خطبه‌ها و نامه‌ها

۴-۳. منحنی نسبت تراکم تنوع واژگان در خطبه‌ها و نامه‌ها

ما هر دو متن را به شش جزء ۵۰۰ کلمه‌ای تقسیم نمودیم. بین واژگان غیر تکراری (متنوع) جزء اول با تعداد کل واژگان نسبت برقرار می‌کنیم. این روند را نیز در مورد جزء دوم ادامه می‌دهیم سپس تعداد واژگان متنوع جزء اول و دوم را با هم جمع می‌نماییم و تقسیم بر تعداد کل واژگان دو جزء می‌کنیم تا نسبت تراکم جزء دوم حاصل گردد. نسبت تراکم در جزء سوم را تا پایان به همین روش انجام می‌دهیم، برای مثال در نامه‌ها: جزء اول دارای ۲۷۵ واژه متنوع است که آن را تقسیم بر تعداد کل واژگان (۵۰۰) می‌کنیم، حاصل: ۰/۵۵ می‌گردد. و تعداد واژگان متنوع جزء دوم ۲۲۷ است که نسبت تنوع آن می‌شود ۰/۴۵.

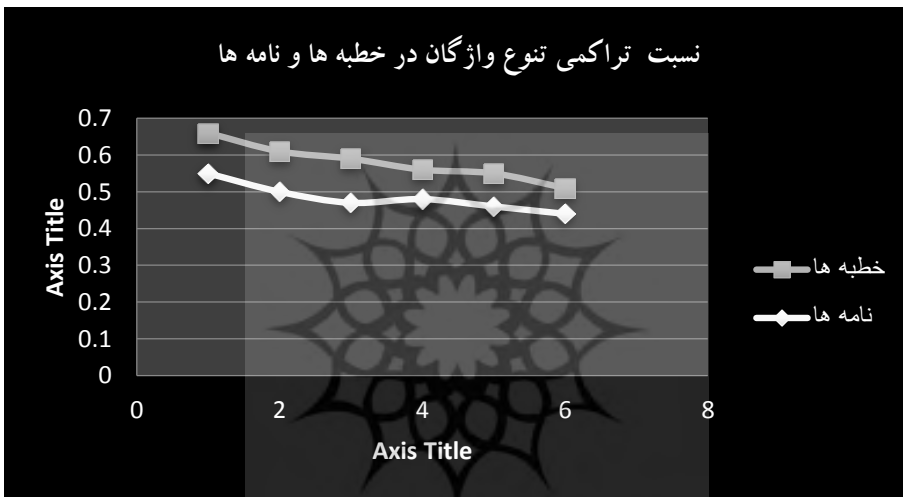
نسبت تنوع در جزء اول: ۰/۵۵ : ۲۷۵ / ۵۰۰

نسبت تنوع در جزء دوم: ۰/۴۵ : ۲۲۷ / ۵۰۰

نسبت تراکم تنوع تا پایان جزء دوم: $0.50 : 0.227 + 0.275 / 1000$

جدول و نمودار زیر تراکم واژگانی را میان اجزا و در خطبه‌ها و نامه‌های نهج البلاغه نشان می‌دهد:

نسبت تراکمی تنوع واژگان میان اجزاء						نهج البلاغه
۶	۵	۴	۳	۲	۱	
۰/۵۱	۰/۵۵	۰/۵۶	۰/۵۹	۰/۶۱	۰/۶۶	خطبه‌ها
۰/۴۴	۰/۴۶	۰/۴۸	۰/۴۷	۰/۵۰	۰/۵۵	نامه‌ها

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

نتیجه گیری

تنوع واژگان در سبک خطبه‌ها و نامه‌های امیرالمومنین علیه السلام متفاوت است. از آن‌جا که موضوع خطبه‌ها و نامه‌های انتخاب شده سیاسی و اخلاقی و در یک محور بود به خوبی ثروت لغوی حضرت علی علیه السلام و تفاوت تنوع واژگانی در دو سبک گفتاری و نوشتاری ایشان تبیین گردید:

۱. خطبه‌ها در مقایسه با نامه‌ها از تنوع واژگان بیش‌تری برخوردار هستند؛ به طوری که تنوع کلی واژگان در خطبه‌ها ۰/۵۱ و در نامه‌ها ۰/۴۴ است. با توجه به آن‌چه گفته شد تنوع واژگان، در سبک گفتاری و نوشتاری حضرت امیر علیه السلام متفاوت می‌باشد که این امر به این مسأله برمی‌گردد که موقعیت گفتاری و سطح فکری مخاطبان نقش اساسی در ثروت لغوی (تنوع واژگان) خطبه‌ها داشته است؛ لذا بافت موقعیتی خطاب خطبه‌ها باعث گشته تا حضرت علی علیه السلام با توجه به مخاطبان واژگان متنوع‌تر به کار گرفته‌اند تا مقصود خود را به همه مخاطبان القا نمایند؛

۲. میانگین نسبت تنوع واژگان در خطبه‌ها ۶۵/۵ و این تنوع در نامه‌ها ۵۵ است. در این مرحله نیز تنوع واژگانی در خطبه‌ها نسبت به نامه‌ها بیش‌تر است. همان‌طور در تنوع کلی واژگان مشاهده کردیم این تنوع به شکلی معنادار متفاوت می‌باشد که در این مرحله نیز اختلاف حفظ شده است؛ لذا یک رابطه معنادار بین نگارش نامه‌ها و خطاب در خطبه‌ها ایجاد نموده که می‌توان سبک شخصی ایشان در کاربرد واژه‌ها دانست؛

۳. در قسمت سوم؛ یعنی نسبت کاهش پلکانی واژگان متنوع در خطبه‌ها ۰/۶۶ به ۰/۵۷ به ۰/۵۴ به ۰/۵۱ به ۰/۴۸ به ۰/۲۷ و در نامه‌ها کاهش: ۰/۵۵ به ۰/۴۵ به ۰/۴۲ به ۰/۳۹ به ۰/۳۴ به این صورت کاهش یافته است. در دو متن کاهش پلکانی در بیش‌تر مراحل دارای نظم خاصی است که در بعضی از قسمت‌ها به صورت جزئی دچار نامنظمی ویژه‌ای شده که در هر دو متن این امر مشاهده می‌شود، در واقع به سبک گفتاری و نوشتاری ایشان نظم خاصی داده است. البته این نامنظمی‌های نسبی به موقعیت گفتاری و نوشتاری برمی‌گردد که به مقتضای مخاطب‌ها و موقعیت زمانی در تنوع واژگان تأثیر مستقیم گذاشته است. این امر بیانگر آن است که گستره دایره واژگان غنی بوده که توانسته با تغییر موقعیت و متناسب با مخاطب واژگان را هماهنگ نماید؛

۴. در مرحله چهارم منحنی نسبت تراکم تنوع واژگان در خطبه‌ها ۰/۶۶ به ۰/۶۱ به ۰/۵۹ به ۰/۵۶ به ۰/۵۵ به ۰/۵۱ و در نامه‌ها ۰/۵۵ به ۰/۵۰ به ۰/۴۷ به ۰/۴۸ به ۰/۴۶ به ۰/۴۴ تقلیل می‌یابد. در این مرحله نیز تراکم واژگان متنوع در خطبه‌ها بیش‌تر از نامه‌ها است.

منابع و مآخذ

۱. امینی، محمد رضا (۱۳۸۸)، «آستانه انتخاب مفهومی ضروری در بررسی تحولات ادبی و سبک شناسی»، *مجله شعر پژوهی*، شماره ۲، زمستان.
۲. اناری بز چلوئی، ابراهیم و احمد امیدوار (۱۳۹۱)، «پژوهشی در تنوع واژگان شعری (مطالعه موردی: اشعار رهی معیری، هوشنگ ابتهاج و فریدون مشیری)»، *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی (علمی - پژوهشی)*، شماره ۲ (پیاپی ۱۰)، زمستان، صص ۳۱-۵۷.
۳. جانسون، ساموئل (۱۹۴۱)، *اللغة والعادات السليمة في الكلام*، شیکاگو: بی‌نا.
۴. حلمی، خلیل (۱۹۸۰)، *الكلمة (دراسة لغوية معجمية)*، اسکندریه: الهيئة المصرية للكتاب.
۵. دشتی، محمد (۱۳۸۶)، *ترجمه نهج البلاغه*، قم: نشر الهادی.
۶. سقیلی، أسماء (۲۰۰۵)، *المنهج الأسلوبی دراسة موجزة موقع رابطة رواء للادب الاسلامی و لغة القرآن*.
۷. طالبیان، یحیی (۱۳۷۸)، *صور خیال در شعر شاعران سبک خراسانی*، بی‌جا: موسسه فرهنگی انتشاراتی عماد کرمانی.
۸. علی‌پور، مصطفی (۱۳۸۷)، *ساختار شعر معاصر امروز*، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
۹. فتوحی، محمود (۱۳۹۱)، *سبک‌شناسی، نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*، چاپ اول، تهران: انتشارات سخن.
۱۰. فضل، صلاح (۱۹۹۸)، *علم الأسلوب مبادئه و اجراءاته*، ط ۱، قاهره: دار الشروق.
۱۱. مصلوح، سعد (۱۹۹۲)، *الأسلوب: دراسة لغوية احصائية*، ط ۳، قاهره: عالم الكتاب.
۱۲. _____ (۱۹۹۳)، *في النص الأدبی دراسة أسلوبية إحصائية*، ط ۱، قاهره: عین للدراسات والبحوث الانسانية والاجتماعية.

13. Crystal, David, (2008): *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 6 Edition, Singapore: Blition. Singapore: Blackwell Publishing.

14. W. Johnson, (1941): *Language and speech Hygiene*, Gen, semantics monograph, No1,2 nd ed, institure of General Semantics.